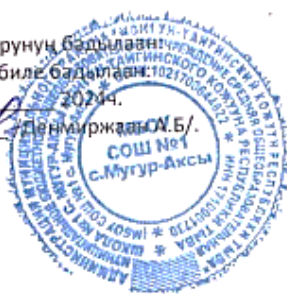

Мугур-Аксы суурнуң муниципалдыг бюджеттиг № 1 ортумак ниити билиг школазы

ШМК – ның хуралынга сайгарып
келген протокол № 2
«28» август 2024 чыл.
Олзай /Чыдым А.Д.

Школа директорунуң өөредилге
талазы – биле оралакчызы
чөпшээрээн:
«28» 08 2024ч.
Шолбан Ч.Х. /Шолбан Ч.Х./

Школаның директорунуң бадыйлаан
№ _____ дужаалы – биле бадыйлаан
« _____ » _____ 2024ч.
Денмиржан О.Б.
СОШ №1
с.Мугур-Аксы

Төрээн чогаал эртеминге

ажылчын программа.

9 класс.

2024 – 2025 өөредилге чылы

Мугур-Аксы, 2024 чыл

«Төрээн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программа

«Төрээн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программасы («Төрээн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программасы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдырган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ, тыва чогаал программаның шижгээткениниң түңнелдерин киирген.

Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шижгээткениниң түңнелдерин киирген.

Өөредилгениң ужур-уткалыг кезээнде ортумак ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның данзызын тодараткан.

Ортумак ниити өөредилгеге тыва чогаалды шижгээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, ол ышкаш өөредилге чылында шижгээткен турар ужурлуг предметтиг түңнелдерни программада киирген.

Тайылбыр бижик.

Программа башкыларга өөредилге адырында чаа үениң педагогиктиг болгаш методиктиг угланыышкыннарын чугулалап, ажылчын программа тургузуп ажылдаарыңа методиктиг дуза көргүзөр сорулгалыг ажылдап кылдырган.

Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдырган, эртемни дедараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Кижилерге ынак болуруңа, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарыңа, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиринге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.

Өөредилгениң аңгы-аңгы чадаларыңа, уругларның назы-харыңа, сонуургалдарыңа дүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шижгээдирин Программада киирген. Уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзөөн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.

Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонуургалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумга кижизидер. Чүвени хөй талалыг шижгээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажил-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыраарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чутулага ап турар.

Тыва чогаал эртемнин ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар кириген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир.

Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шиңгээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

5-8 класстарга тыва литератураны жанр, аймак болгаш проблема-тематиктиг принциптерге даянып өөредир болгаш мөөңнеп шиңгээдирин сүмелээн.

9 класска тыва чогаалды төөгү-биле холбап, төөгү-литературлуг принципке даянып өөредир: эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар, орхон-енисей бижимелдери, XX вектиң тыва чогаалы, XXI вектиң бирги чартыының чогаалдары.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар;

тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары;

литература теориязы (шиңгээдир ужурлуг ниити билиглер).

Тыва чогаал эртемин өөредири дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонургалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразынга өөредир чоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарынга хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктыраары;

номчаан чүүлүнүң утказын билип, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп тураары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажилдарны күүседир;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медреселдii-биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткап, өскелерниң туружун билип, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажыл-хожулун, чуртталгазын көргүскен үнө дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарынга, чечен чогаалынга хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медресели бедик кижиниң ниити сайзыраарынга чогаалдың ужур-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарынга сонуургалдыг болурун кижизидер.

Тыва чогаалды шиңгээдиринге сүмелеп турар шактар саны - 170 шак: 5 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 6 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 7 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 8 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 9 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

Тыва чогаал эртеминиң программаны ортумак ниити өөредилгеге шиңгээткениниң түңнелдери.

Ортумак ниити өөредилге деңнелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминиң программаны шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарынга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарынга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыынга хүндүткелдиг болуру, өг-бүлө херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыынга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарынга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазынга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразынга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииниң, бот-деткижииниң чаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржип, бот-башкарнып ажылдаарынга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглели аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медресеп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүнге, культуразынга сонуургалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медресеп билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүндө, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедиишкиннерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлалдарынга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнгө база төрээн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдын байдалдарына дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңынга болгаш ажил-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкиннериниң уржук-салдарларын медереп билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңынга, ажил-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүң хевирлериниң, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынның салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчишкин аргазы деп медереп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүн үнөзүн билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыгдаа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медереп билири, кадык амыдыраарының үнөзиниң уг-шиин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөрөдигениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оондаа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медерелинге багай уржуктарын, оон аңгыдаянзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үезинде тургустунуп келир болуушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медресеп билири;

6) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажылды планнап, күүседиринге харысалгалыы;

чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонугалы, ажылдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузазын, ооң ажыктыын медреселдii-биле билип турары;

шиңгээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонугалдыы, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзинбилип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнөп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыг уржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медресеп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шиңгээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шиңгээдиишкинни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдиң амгы сайзыралында кижиниң, бойдуштуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шиңгээдири долгандыр делегейни шиңгээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдушта өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктөргө, каттыжылгаларга, өг-бүлөгө шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседире, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга-дуржулгазын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда окур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медереп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдапбилири; ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуңтуружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири; амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдин дүвүрээзиннигбайдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билиптурары.

Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түңнелинде өөредилгениң угаап шингээдир, харылзаажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

Өөредилгени угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттуг демдектерин илередип болгаш сайгарып билири;

литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;

салдынган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;

литературлуг угланышкыннар, оларның хөгжүлдези, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түннелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери;

янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээрининг каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргеникаш янзы негелделерининг иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

Өөредилгениң угаап шингээдирининг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээрининг үндезини кылдыр ажыглаары;

шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгаш шинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;

алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналын барымдаалыг, эртем даап бодаашкынның тургузуп билири;

чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыын болгаш хамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри;

шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгаш үндезинниг шынныын үнелеп билири;

кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниити түңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билир; алган түңнелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;

чогаалдан үзүндүлерде, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмей болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал-оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

Өөредилгениң угаап шингээдирининг бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскертип билири;

өөредилгениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырар таарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерден алдынган үндезиннерде дөмөй барымдааларны (ол-ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;

чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседиринге янзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;

янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет).

Өөредилгениң харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар харылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-сагыш хайныышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседири;

аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыг байдалдарны чавырар дугуржулгалы;

өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейн турарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдин азы маргылдаалыг чугааның темазын шиитпирлээринге айтырыгларны эп-чөптүг салып билири, өскелерни деткиири; бодалдарын өскелерниң бодалдары-биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмөй туруштарны тывары;

литературлуг сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйүнүң мурнунга таныштырары;

таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:

чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;

бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүккө шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүсединин тайылбырлап көргүзери;

чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажылдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планны эдип-чазап билири;

шилип алган шийтпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот-хыналданы чорудары, сорук кириишкини, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажылдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шийгээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналда кылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири;

өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри;

өөредилгениң сорулгазын боттандырада, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкиннер тургузуп болгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажылдаарын чугулалаары;

ажылдың чедиишкинниг, чедимче чок түңнелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелди салып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болушкуннарның, ол ышкаш илереттинген чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкиннерни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түңнелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;

бодунун сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өске кижиниң кылып турар хөделиишкиннериниң чылдагаанын болгаш бодалын билип турары; бодунун сеткил-сагыш илерээшкинин таарыштырып билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, санал-оналынга медреселдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижини база чазып болур дээрзин медресеп билири; бодун

болгаш өскелерни буруу шаап, кочулааашкын чок хүлээп билири; бодунга

болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медресеп билири; долгандыр бүгү

байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медресеп билири.

Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шийтпирлээринге команда-биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билер, ажыктыг талаларын шилип турар, салдынган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары;

элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарынга, даалгалар күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга команда кижигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кижигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;

кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандыраар сорулгазынга дүүштүр командада кижигүннүн эки түңнел чедип алыр дээш киирген үлүүн деңнээри, харысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

Төрээн (тыва) чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

9-ку классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдиپ алыр:

тыва литератураның төрүттүнгөн, сайзыраан чадаларын билири, төрээн чогаал дээрге национал болгаш делегей культуразының болуушкуну, чараш мөзү-шынарны болгаш ёзу-чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар арга дээрзин билир;

чогаал дүрүмнери ёзугаар чечен сөзүглелдерн долу сайгарып, утказын үнелеп, чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны тодарадып билир. Чогаалдың кол бодалын илередип, сөзүглелди кезектерге чарып, оларга аттар берип, сайгарылганың бөдүүн планын тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып, бадыткалдыг чижектерге даянып, маадырларның овур-хевиринге шын үнелелди берип билир;

чогаал сайгарылгазынга улустуң аас чогаалы, ёзу-чаңчылдар, төөгүлүг барымдаалар болгаш тема, идея, портрет, пейзаж, өске-даа чогаал дүрүмнерин холбаштырып билир;

чогаалдарны эртем ёзузу-биле шинчилээри, оларның уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле холбаалыын илередип билир;

руниктиг бижимелдин дугайын, очулдуруп эгелээн төөгүнү өөренири, ук бижимелдерде тема, идея, үе, девискээрни тодарадып өөрениринге сонуургалдыг болур;

орхон-енисей тураскаалдар дугайын билири, тыва болгаш өске чоннарнын уран чүүлүндө оларныцтуружун илередип билир;

чагыг аяны, эпистоляр жанры, шүлүглел, лиро-эпиктиг чогаалдар, «онегин строфазы» деп билиишкиннер-биле таныжылга;

ниитилел, амы-хуу болгаш өг-бүлө айтырыгларын көдүргөн чогаалдар, «ыдыктар», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерни билири, оларнын чечен чогаалда илереп турарынын онзагайын тодарадыр;

шажын-чүдүлгө, тыва ламалар болгаш хуурактарнын овурун чураан чогаалдарны билир;

чечен сөзүглел, чуруктар, кино болгаш амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чогаадыкчы ажылды күүседип, аннотация бижип билир;

библиотека, словарьлар, тайылбырлыг литература болгаш интернет медээлерин өөредилгеге ажыглап, шилип билир.

9 класс – 34 ш.

Тема, эгениң ады	Программаның ужур-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Мөңгө даштың сарыны			
Эрте-бурунгу тураскаалдар	Тыва литератураның сайзырап келген оруктары Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик» (лит.очулга. Ю. Ш. Кюнзегеш, А. А. Даржай). «Означенное суурдан тывылган тураскаал» (очулга Ю. Ш. Кюнзегеш)	2	Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун, бадыткалдыг шингээди өөренир. Таблица-биле ажыл: тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун торадып өөредир. Тыва чогаалдың сорулгаларын, үндезилекчи-чогаалчыларның сайзыралга салдарының дугайында өөредиглиг чугаага киржир. Литературлуг терминнерни ажыглааары: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш оон өске билиишкиннерниң ужур-утказын билир. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайлары- биле таныжары. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдегеп билири. Башкы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылаар. Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билир. Бурунгу бижимел тураскаалдар, “Култегин” деп чогаалда девискээр, окур-хевирлер дугайында, бижиттинген аянынының дугайын сайгарып өөренир. Тоожуушкун кезектерин тодарадып билир. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр сайгарылгалыг чугаага бодунуң бодалын илередип билир. Шүлүктү очулдурганының төөгүзүн өөренир. Көжээде бижимелдерни сайгарар эге билиглерни шингээдир. Эртенги-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывар.

			Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда онзагайын илередир. Маадырның төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскениниң аянын тодарадыр.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	Ю. Ш. Кюнзегеш. Баллады «Көк-Эл», «Багырның хылыжы». А. А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунун изи-биле» И. Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы»	3	Балладаның тема, идеязын, болгаш композициязының онзагайын тодарадып, сюжеттин онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билир. Чогаалдың жанрының онзагайын тодарадып чугаалаар. Теманы тодарадырының үндезинин илередип билир. Чогаалда көдүрттүнген чидиг айтырыгга, төөгүлүг болуушкуннарга, Көк-Элдин оворунга, чоннун дарлакчылар-биле демиселин көргүскениниң хамаарылгалыын тодарадып чугаалаар. Детальдың символиктиг утказын тодарадыр. Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаар. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Немелде материалдар-биле ажыдап билир. Чогаалдың тема, идеязын, үе болгаш девискээр дугайын тодарадып билир. Чогаалдың адының символиктиг утказы-биле ажылдап билир. Чогаалдың идеялиг утказын шиңгээди алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрүнүн салдарын билип турар. Авторнун туружун тодарадып, бот хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири. Шүлүктүн идеялиг уjur-утказын, хамааты сорук киришкенин тодарадыр. Мөзү-шынар айтырыының философчу утказын тайылбырлаар. Чагыг мотивин илереткениниң, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, уjur-утказын сайгарып шыдаар. Авторнун туружун лириктиг маадырның оворунга даянып, илередир билир.
Танды, Саян ийи сынның аразынга			

Тыва чогаалчыларн ың	С. К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным»	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының үлүг-хуузун тодарадып билир.
проза чогаалы	Н. Ш. Куулар. Тоожу «Аннаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер). <i>Теория литературы:</i> очерк дугайында билиг		«Каргыга чорааным» деп очеркти бижээнининг онзагайын иледерип билир. Тоожукчу маадырның овор-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередип билир. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын сайгарып, чогаалдың идеязын илередиринге дээштиг салдарын тодарадыр. Бижимел ажылдарны күүседип билир. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүнүн дугайында чугаага киржир. Очерктинг хевирлерин тодарадып шыдаар. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр, үе, девискээр байдалдарын чечен чураанын тодарадып сайгарып билири. Төөгү болгаш күүрүне айтырыы деп билиишкиннерни номда бердинген айтырыгларга дүүштүр сайгарар. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын сөзүглелге даянып шингээдир. Урандай болгаш Аялзаның овор- хевирлеринге даянып, хүлээлге (күүрүне чергелиг) болгаш сагыш- сеткил (амы-хуунун) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарар, ынакшыл темазын ажыткан чугаага киржир. Боттуг чүүлдернин (детальдар) овор-хевирлер чуррурунга салдарлыын тодарадыр. Медерелдиг, аянның номчуур, дылдың чурумалдыг аргаларын илередир, оларның чогаалга салдарын тодарадыр, сюжеттиг шугумун тодарадып план тургузар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказынга дүүштүр чугаага киржир.

Тыва чогаалчыларн ың шүлүк чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Поэма «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).	5	«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеязын тодарадыр. Чогаалда чураан болуушкуннарның болгаш Тыва төөгүзүнүн арыннарының харылзаалыын тодарадып билир. Авторнун чогаалды бижээнинин аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередир. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени чогаалдан бадыткалдыг чижектер-биле илередир.
---	---	----------	---

	М. Ы. Идам-Сюрюн. Баллада «Союспаң». С. Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек». Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан».	Шүлүглелдин маадырларының омур-хевиринге үнелелээр, «прототип» деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билир. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай туружун амыдыралчы байдалдар-биле бадыткап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир. Аянның номчулганы күүседир. «Союспан» деп балладаның тыва литератураның хөгжүлдезинге туружун болгаш умур-дузанын тодарары. Чогаалчының ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билир. Портрет, пейзажтың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын тодарадыр. Лирика-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын каттаптаар, балладаның тургузуунун, умур-утказының онзагайын илередир. Литературлук терминнер болгаш билиишкиннерни билир, ук билигни сайгарылгага чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир. «Чечек» деп шүлүглелдин бижиттинген төөгүзүн өөренир. кирилде кезээнин умур-утказын тайылбырлап билир. Тема, идеяның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билир. «Онегин строфазы» деп билиишкинниң тыва литератураның хөгжүлдезинин оруунга көстүп келгенин өөренир. Шүлүглелдин бижиттингенинде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадып билир. Композиция тургузуунда – портрет болгаш пейзаж салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевирлер чурруунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыр. Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыр.
--	--	--

			Критиктиг литература-биле ажылдап билир. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып өөренир. Литература-теоретиктиг кол билиглерни ажыглап, ажылдап билир: лиро-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн
--	--	--	--

	3. А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум» («Узорчатая моя Тува»). <i>Теория литературы:</i> баллада, лиро-эпический жанр	роман, оларның тус-тус онзагайын тодарадып билир. С. Б. Пюрбюнүн хамааты лирикасын өөренип, шингээдир. «Кара-Суг», «Хайыракан» деп чогаалдарда философчу бодалдар, хосталга темазын чырытканының онзагайын тодарадып шингээдир. Бойдус чурумалын бижип тура, кижиниң чер, бойдус-биле чергелешкек хамаарылгалыын илередип өөренир. Лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилин илередир, авторнуң туружун тодарадырынга салдарын тывар. Бижик демдектериниң чогаалда уjur-утказын, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарар. Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдыңхей-аът киришкинниг адының символиктиг, деннелгелиг уткузын тодарадып билир. Төрээн черниң эрткен, амгы болгаш келир үезин илереткениниң онзагайын тодарадыр. Чогаалды сайгарып, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын сайгарар. Риториктиг айтырыгларның, адалгаларның, бижик демдектериниң уjur-утказын, идея илередиринге салдарын тодарадыр.
--	---	--

Тыва драматургия	В. Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот» <i>Теория литературы: трагедия</i>	2	Драматург В. Ш. Көк-оол оолдун чогадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база чогаалдың тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадып өөренир. Шииниң чөрүлдээниң чидиг талаларын болгаш маадырларның овур- хевирин, сюжет шугумунун тода илереттинип турарын шинчилеп өөренир. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарар чугаага киржир. Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышканын тодарадыр, литературлуг терминнер-биле ажылдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш оон-даа өске. «Хайыраан бот» деп шиин дугайында сайгарылгалыг чүүлдер- биле ажылдап билир. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир.
------------------	--	---	--

Россия чоннарынын литературазы. Делегей литературазы	В. Шекспир. Шии «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Б. Пюрбю) (шилигтинген эгелер)	2	Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Шекспирниң чогаалдарынын тыва дылда очулгазынын дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр ханы билдилиг болурун тодарадып өөренир. С. Б. Пюрбюнүң очулгаларынын («онегин строфазы») дээштиин тодарадыр.
Дайын дээрге дарызыг чыт			
Тыва чогаалчыларн ың шүлүк чогаалы	С. Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче» Баллада «Кызыл кош»	2	Шүлүктүң тема болгаш идеязын, сорук кириер көдүрлүүшкүнүн тодарадыр. Лириктиг маадырның овуру болгаш бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынның овуру-хевирин чергелештир тодарадып сайгарар. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннар болгаш мааадырларның овуру-хевирин холбаштырып сайгарар. Шүлүк чогаалынын долу сайгарылгазын күүседир. Балладаның бижиттинген төөгүзүн тодарадыр, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик кылдыр чураан – тыва чоннуң Кызыл Армияга бүгү талалыг дузазын көргүскен чоннуң ниитижиткен овуру-хевирин тодарадып өөренир. Чогаал маадырларынын овуру-хевирин болгаш чечен үени тайылбырлаар. Чогаалдың композициязын тодарадыр. Шээжи- биле аянын номчулганы күүседир.

Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	С. А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек». О. К.Саган-оол. Очерк «Арат чоннун мурнундан» (шилиттинген эгелер)	3	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыр. Чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг овор-хевирин чогаалга даянып, тайылбырлаар. Чоннуң патриотчу аажы-чаын чураанының онзагайын илередир, сөзүглелдерге бадыткап тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын тайылбырлап билир. Чогаалдың социал-төөгүлүг болгаш мөзү-шынар илереткен дээштиг талаларын сайгарып билир. Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарына О. К.Саган- оолдуң кириген үлүг-хуузун тодарадып өөренир.
---	---	-----------------	--

			Чогаалдың очерк жанрының сайзыраарына идиглиг бооп турарын тодарадыр. Идейлиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Тоожукчу маадырның овурун тода ажыдып билир. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин сайгарар чугаага киржир, бодунуу-биле билип турарын тайылбырлаар.
Тос-ла чүзүн малымайны			
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В. Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим» В. Л. Эренчин. «Кадарчы уруг» В. С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга»	1	Көшкүн чоннарның езу-чаңчылдарын чогаалда илереткенин тодарадыр. Чоннун аътка – шынчы өңнүүнге хамаарылганы илереткенин сөзүглелге болгаш өске үндезиннерге даянып, сайгарар. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Шүлүкчүнүн чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайларын тодарадыр. Ынакшыл темазына бижиттинген баштайгы чогаалдарның бирээзи-биле таныжылга. Чогаалдың идея болгаш темазын илередир. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдырын сайгарып билир. Шүлүктүн тема болгаш идеязын тодарадыр. Тыва чоннун эрте-бурунгудан бээр оран-савазына – өгге хүндүткел ёзуун илереткенин чогаалдың лириктиг маадырының овурунга даянып сайгарып өөренир. “Өг”, “октаргай” деп билиишкиннерниң философчу утказының шүлүкте илереп келгенин бадыткалдыг сайгарып билир. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседир.

Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалы	Е. Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер)	2	Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередир. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтуг угланыышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап, тайылбырлап өөренир. Кол маадырның овуру болгаш ооң портотивиниң дугайында сайгарып билир. Чогаалда социал- төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын
			көдүрген айтырыгларны бодунуу-биле билип турарынга болгаш чогаал сөзүглелдеринге даянып, тайылбырлаар. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир.
Аспас дизе, хая көрүн			

Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалы	А. А. Даржай. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер) Чечен чугаа «Он рубль». Ф. Ш. Сегленмей. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер)	4	Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билир. Тоожуда ниити чуруттунган овор-хевирлер-биле ажылдаар. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүрттүнгенин сөзүглелге даянып, тайылбырлаар чугаага киржир. Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билир. Чогаалда “оңгар” чурумалы маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаар. Литературлуг терминнер ажыглап база чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүле» болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарарып, тайылбырлап билир. Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыр. «Адалар болгаш ажы-төл» темазын чогаалга даянып база херек кырында амыдырал-биле холбап, сайгарылгалыг чугаага киржир. Кырган-ава Сериңниң ооң оглу Мөңгүн-оолдун аразында хамаарылганы чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билир. Аваның сагыш-сеткилдин иштики байдалын (психологиязын) монолог дузазы-биле илерткенин сайгарып билир. Детальдарның (боттуг чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге салдарлыын тодарадып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чагааларны ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренир. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билир.
---	--	----------	--

			Социал-төөгү болгаш чүдүлгө айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланыышкыннар-биле холбаштыр сайгарып билир. Маадырларга ниити болгаш тус-тус үнелелди берип билир. Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның овор-хевири сайгарып билир. Чогаалдың тургузуунуң, дылының онзагайын тодаргай ылгап өөренир. Ном саңыга болгаш Интернет-курлавырлар- биле ажылдап билир.
Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	М. К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу». Э. Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей» (шилиттинген эгелер). А. А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым»	3	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыр. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билир. Тыва шүлүк чогаалында үштээн тывызык-шүлүктер деп хевири-биле таныжар, сөзүглел-биле ажылдап билир. Шүлүктү сайгарып билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билир. Шүлүглелинде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайының дугайында өөредилге сайгарылгалыг чугаага киржир, тайылбырлап билир. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чингис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң чогаалды бижиирде философчу аянын, угаап- бодаашкынын тодарадып билир. Шүлүглелди сайгарып билир. Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билир. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап өөренир. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын тодарадыр, лириктиг маадырның, ооң хамааты туружун чогаал сөзүглелинге даянып сайгарар, илередип билир. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билир. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай

			дээштиин
			илереди, оон ужур-утказын тайылбырлап билир. Чогаалды сеткил-хайнышкынныг номчуур, шээжи-биле аянныг чугаалап билир.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	В. Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утна» (очул. А. К. Калзан) (шилиттинген эгелер) <i>Төлевилел ажылы</i>	1	Чогаалдың тема, идеязын тодарадыр. Солдат шериг хүлээлге – дайынче шынчы сөс дугайында чугаага бодалын илереди, киржир. Маадырның овор-хевиринге үнелел бээр. Ниити ажылдаары: «Дириг чорааш черле утна» деп төлевилелди күүседир.
Катаптаашкын, курлавыр – 1 ч.			

